

46. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003 : Відлуння-Плюс. – 233 с.
47. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944) : зб. наук. статей, документів та спогадів / кер. проекту О. А. Воронкіна ; упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с.

Одержано редакцією 11.12.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Иржавская А.П. Физический террор на Черкасщине в период Нацистской оккупации (1941–1944 гг.). В статье исследуется проблема применения нацистами политики физического террора на территории Черкасщины в оккупационный период 1941–1944 гг. ; раскрывается суть, формы и последствия физического террора по отношению к населению оккупированных территорий.

Ключевые слова: физический террор, Вторая мировая война, оккупация, Черкасщина.

Summary. Irzhavskaya A. Physics terror in Cherkasy region during the Nazi occupation (1941–1944). The article investigates the problem of applying the Nazi physical terror in the territory of Cherkasy region in the occupation period of 1941–1944; reveals the essence, forms and consequences of physical terror against the population of the occupied territories. The article is dedicated to the complex research of the problem of nazi physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region during the Second World War. It was proved, that race theory became the theoretical politics' substantification of nazi physical terror according to Eastern Slavs. It was determined, that untislavs direction of colonial plans of nazi Germany was an important part of common expansive intention to conquer the vital spaciousness. A "new regime", which was planned on the occupied territories, meant regime of terror deprivation of the democratic rights; robbery and ravage economy of seized territories; genocide against all peoples and national groups. It was analyzed the nazi occupied regime on seized territories of Ukraine and it was determined the main forms and methods of practical realization in politics of physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region. The article depicts to the problem of special psychological trial, which felt the population during the nazi occupation; analyzed the negative influence of policy and practice of nazi physical terror on the morale of the population during the Second World War.

Key words: physical terror; World War II, occupation, Cherkasy region.

УДК 94(477):329.15“1945/1964”

П. В. Киридон

ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ СІЛЬСЬКОЮ ПРАВЛЯЧОЮ НОМЕНКЛАТУРОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1945–1964 рр.

У публікації акцентовано увагу на порушеннях законності та зловживаннях владою партійно-державної номенклатури у сільських районах Української РСР протягом 1945–1964 рр., показано способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Ключові слова: Українська РСР, сільське господарство, повоєнне двадцятиріччя, партійно-державна номенклатура, порушення законності, зловживання.

Постановка проблеми. Колгоспно-радгоспна мережа в повоєнні роки була ареною панування тоталітарно-номенклатурної системи. Відновлення більшовицького господарювання на селі в основному завершилося (крім західних регіонів) 1947 р., коли в Українській РСР постали 27 тис. 160 колгоспів [1]. Після укрупнення господарств, їхня кількість наприкінці 1951 р. скоротилася до 16 тис. 506 [2, 552]. Надалі показник зменшувався через нові зміни та переформатування ряду колгоспів на радянські господарства. Після війни відновили діяльність і Ради депутатів трудящих. Так, 1946 р. у республіці функціонували 452 селищні та 13 тис. 952 сільські ради [3, 65].

Зауважимо, що до керівництва колгоспів і рад одразу постали члени Компартії. Вони мали гарантувати партійний контроль за діями цих структур як в економічному сенсі, так і

(що не менш важливо) політичній сфері. Засилля комуністів визначало номенклатурну систему управління в сільському господарстві. Понад усе для влади було важливим організувати керівництво колгоспами. Особливість їхнього функціонування визначали демократичні засади в управлінні. «Зразковий статут сільськогосподарської артілі», ухвалений 1935 р., передбачав вищим органом управління цієї структурної ланки загальні збори. Вони обирали на два роки правління, голова якого здійснював «повсякденне керівництво роботою артілі та її бригад» [4, 519–520]. Однак після війни ці норми формування колгоспного керівного складу зазвичай ігнорувалися, розбудова ж господарських структур велася переважно адміністративними методами. Колгоспною демократією відверто нехтували. Явище набуло масштабності, спричинивши навіть утручання центру, зокрема в ситуацію, що склалася в Українській РСР. Головною причиною була загроза аграрної катастрофи. Тому не стільки голодомор 1946–1947 рр., скільки критичний дефіцит хліба, зумовили посилену увагу центру до республіки.

Мета статті – проаналізувати порушення законності та зловживання владою партійно-державної номенклатури у сільських районах Української РСР протягом 1945–1964 рр., а також показати способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Виклад основного матеріалу. За таких обставин 19 вересня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» констатувалися повсюдні відхилення від демократичних засад: «Загальні збори колгоспників для виборів правління, голови колгоспу і ревізійної комісії по кілька років не збираються, встановлені Статутом терміни виборів не витримуються. Справа доходить до такого неподобства, що голови колгоспів призначаються й знімаються районними партійно-радянськими організаціями – без відома колгоспників» [5, 15–16].

В атмосфері відвертого адміністрування звичним явищем стало самоуправство начальства, а найпоширенішим способом номенклатурно-управлінської практики – покарання голів колгоспів (у важкі часи голоду саме останніх найчастіше притягали до кримінальної відповідальності). Протягом 1946 р. та п'яти місяців 1947 р. в республіці (не рахуючи звільнених із посад) було засуджено 2 тис. 230 голів колгоспів (8,2% складу) [6]. Кримінальним переслідуванням піддавалися й інші колгоспні управлінці, зокрема, агрономи та ветеринари, на яких перекидалася вина за кризу в сільському господарстві.

У подальшому влада продовжувала надуживати адмініструванням. Так, 1951 р., задля контролю над колективними господарствами, їх керівники зараховувалися до номенклатури обкомів, а голів найбільших господарств увели до переліку ЦК КП(б)У [7]. Проте кадровий потенціал керівництва колгоспами залишався слабким. Станом на вересень 1950 р. в республіці на 26 тис. 849 колгоспів припадало лише 1 тис. 945 спеціалістів сільського господарства, тобто щонайменше 92,8% господарств зовсім не мали фахівців. Усього в колгоспах УРСР трудилося тільки 964 агрономи, 285 зоотехніків, 50 ветеринарів. Аграрну освіту одержали лише 13,4% голів господарств [8; 9].

Посилена увага влади до колгоспного виробництва знайшла вияв у номенклатурному забезпеченні колективних господарств. Головування в них зазвичай вважалося малопрестижним із огляду на апаратний статус посади, оскільки колгоспи посідали найнижчий щабель в ієрархії виробничих установ. До цієї категорії було зверхнє ставлення районного та обласного начальства. За відсутності захисту від утручання партійно-державного чиновництва, колективні господарства були об'єктами визиску та матеріальної експлуатації. Командна система часто зневажала й демократичними засадами сільськогосподарських артілей. Різного роду уповноважені, перевіряючі, інспектори з району та області нерідко займалися відвертим адмініструванням на селі. Так, у колгоспі Новострілищанського району, Львівської області 1955 р. протягом одного дня побували п'ять різних комісій і представників райкому партії, райвиконкому та МТС. При цьому всі вивчали одне й те ж питання [10].

Встановлений порядок прийому високопосадовців передбачав виявлення шанобливого ставлення. Однак, здебільшого, такі «прийоми гостей» (як і їхня зухвала поведінка) викликали невдоволення з боку селян. Так, перший секретар Кишеньківського райкому партії на Полтавщині Ф. Капустян обурювався обласним чиновництвом: «Приїжджає такий упов-

новажений, меле, що йому збагнеться з питання заготівлі молока.., нахапає різних фактів і від'їжджає, щоб швидше доповісти бюро обкому партії про наявні недоліки» [11]. Зважаючи на потужність командних аграрних утворень (на початку 1960-х рр. у Міністерстві сільського господарства СРСР було близько 250 управлінь і відділів [12, 232]), можна уявити масштабність номенклатурного «гвалтування» сільськогосподарського виробництва.

Перебуваючи в залежності від районного партійного керівництва, голови господарств одержували посаду з його волі й мусили постійно розплачуватися за можливість надалі управляти колгоспом. На голів артілей перекладалася відповідальність за невдачі й порушення в аграрній сфері. «Не може бути поганих колгоспів, а можуть бути погані керівники, нездатні подолати відставання», – йшлося в постанові ЦК ВКП(б) 9 липня 1950 р. Відтак, констатовалося: «Зміцнення складу голів колгоспів – невідкладна задача» [13, 325–326].

Між тим, керівники колгоспів часто обходилися з колективною власністю як зі своєю, ставилися до селян на кшталт поміщиків у феодальному суспільстві. Зауважимо й своєрідне компенсування особистих втрат, обійдених привілеями голів колгоспів, завдяки майже необмеженій одноосібній владі в межах артілі. Очільники колективних господарств були безпосередньо долучені до матеріальних благ аграрного виробництва й могли зловживати правом розпоряджатися цими цінностями.

Колгоспно-радгоспна сфера, не зважаючи на неодноразові спроби реформування та перебудови, залишалася в повоєнне двадцятиріччя регресивною формою господарювання. Станом на 1963 р. влада республіки офіційно визнала відстаючими 1 тис. 311 колгоспів і 87 радгоспів. Збитковість виробництва, нерентабельність діяльності, заборгованість господарств перед державою – ці явища радянської дійсності 1950–60-х рр. характеризували важкий стан колгоспної системи. Влада вживала певних заходів для покращення справ, але перелому так і не сталося.

Колгоспники, як і раніше, залишалися найупослідженішою соціальною групою, приниження котрої місцевими номенклатурними ставлениками видаються найбільш показовими в зносинах привілейованих представників влади і безправних громадян. Голодного 1947 р. голова колгоспу Барвінківського району на Харківщині зайняв із сім'єю дитячі ясла: три кімнати – під помешкання, їдальню – для корови, кухню – для свиней, повиймавши вікна, щоб викидати гній. Захопивши колгоспний овочевий погріб та комору з хлібом, він із дружиною торгував продуктами на базарі. Від голоду в селі тоді померло 10 колгоспників, сотні хворіли через дистрофію [14].

У 1951 р. голова й секретар сільради в Самгородському районі на Вінниччині, після пиятики влаштували в чужому помешканні дебош, зв'язали й підвісили на поперечині в погрібній надбудові колгоспника. За це голова ради як комуніст лише одержав партійну догану. Керівник Перещепинського райвиконкому Дніпропетровської області безплатно одержував в одному з колгоспів борошно, яблука, помідори тощо, технічних працівників виконкому змусив робити ремонт власної квартири. За таку провину бюро обкому звільнило його з роботи [15] (не маючи на те права, адже голова виконкому обіймав виборну радянську посаду). Очільник колгоспу в Підгаєцькому районі Тернопільської області побив 9 селян, а потім не допускав їх до роботи. Голові оголосили партійну догану [16; 17; 18]. Про порушення законності місцевими можновладцями свідчать і щомісячні доповідні записки начальника канцелярії Президії Верховної Ради, котрий відповідав за листування з населенням. Недоліки в роботі та порушення законності з боку партійних, радянських керівників і господарників були предметом скарг у більшості дописів до Верховної Ради. Наведемо, як типові, кілька сюжетів серед 2 тис. 668 скарг трудящих на чиновників, надісланих лише протягом січня 1956 р. [19].

У селі Мошни на Черкащині до оселі вдови, чоловік якої загинув на фронті, за її відсутності, зайшли голова сільради і три представники райфінвідділу, зламали замок, забрали з сараю свиню, намагаючись потрапити в хату, пошкодили вікна. Колгоспника села Мотижин Київської області побив голова сільради, а очільник колгоспу заборонив проводити з ним розрахунок за трудовими. У селі Бабинепілля Станіславської області фінансовий агент зробив обшук у громадян, забрав речі, документи, гроші, завдав людям побоїв [20]. Фактично владні функціонери в українському селі повоєнного часу перебрали на себе права судових і адміністративних органів. Привілейоване становище, повна безкарність цих но-

менклатурників диктували норми поведінки. Тому керівники партійно-радянських ланок асоціювалися серед населення з поліцейсько-тероритстичною владою. Порушення ними законності вирізнялися цинізмом і чиновницьким чванством, що впливали з переконання у вседозволеності. Отже, слід сприймати з розумінням те, що громадяни чинили опір самоуправству управлінців. У перші повоєнні роки було зафіксовано навіть убивства сільської номенклатури в Київській, Кіровоградській та інших областях [21, 161].

Проте сільське начальство лише презентувало управлінсько-деспотичну систему. Самі низові номенклатурники перебували в повній залежності від вищих керівників. Безправ'я цих очільників щодо начальства проілюструємо прикладом. У листопаді 1946 р. перший секретар Коростишівського райкому партії (Житомирська область) на партактиві, де були присутні голови колгоспів і сільрад, заявив: «15 днів тому ви всі мені обіцяли виконати весь комплекс сільськогосподарських робіт до 29 річниці Жовтневої революції, а виконали з усіх тільки колгоспи сіл Кашперовка і Лазарівка, решта обманули мене і радянську владу. Я запитую вас, доки ви будете обманювати мене і радянську владу? Доки ви будете брехати й займатися саботажем? Я більше цього не потерплю і всіх вас пов'яжу і відправляю на схід. Там на сході є такий тунель, у котрий усіх кого туди відправляють, назад уже ніхто не повертається, от з вами я це зроблю» [22]. Певно, районний очільник екстраполював на сільську номенклатуру той тоталітарний диктат, якого й сам зазнавав із боку обласного начальства, а останні – від вищих щаблів. Система трималася на страхові, котрий формував образ її носіїв.

Висновки. Отже, зловживання владою та ігнорування законністю в українському повоєнному селі були системними явищами. Номенклатурна система правління тільки сприяла свавілля можновладців, а відсутність правової держави, за умови панування тоталітарних методів комуністичного управління, перетворювала колгоспне селянство на найпригніченіший соціальний стан.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 216.
2. Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене). – К. : Вид-во політичної літератури України, 1964. – 696 с.
3. Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. І. Юрчук. – К. : Політвидав України, 1965. – 256 с.
4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 16 т. / сост. : К. У. Черненко, М. С. Смиртюкова. – М. : Политиздат, 1967–1988. – Т. 2. – 1967. – 798 с.
5. Хрестоматия по истории КПСС : в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1963. – Т. 3: 1945 г. – апрель 1962 г. – 804 с.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 2277, арк. 17, 21.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1524, арк. 242.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 716, арк. 244.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1524, арк. 243.
10. Гапій Д. Г. Підносити рівень організаційної і політичної роботи в масах / Д. Г. Гапій // Радянське слово. – 1955. – 9 грудня.
11. Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської обл.), ф. 15, оп. 1, спр. 1583, арк. 26.
12. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.) / В. І. Тимцуник. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
13. О задачах партийных и советских организаций по дальнейшему укреплению состава председателей и других руководящих работников колхозов. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). 9 июля 1950 г. // КПСС в резолюциях. – 8 изд. – М., 1971. – Т. 6: 1941–1945. – С. 325–326.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 43–45.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2021, арк. 8–9, 20.
16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 65, арк. 16.
17. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 90, арк. 2.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 136, арк. 1, 2, 6.
19. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 80, арк. 2.
20. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 19, спр. 80, арк. 3, 12.
21. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – 336 с.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4379, арк. 59.

Одержано редакцією 19.11.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Киридон П.В. Нарушение законности и злоупотребление властью сельской правящей номенклатурой Украинской ССР в 1945–1964 гг. В публикации акцентировано внимание на нарушениях законности и злоупотреблениях властью партийно-государственной номенклатуры в сельских районах Украинской ССР в течение 1945–1964 гг., показаны способы номенклатурного подчинения украинского села в условиях тоталитарной системы.*

Ключевые слова: *Украинская ССР, сельское хозяйство, послевоенное двадцатилетие, партийно-государственная номенклатура, нарушение законности, злоупотребления.*

Summary. *Kiridon P. Violations of the law and abuse of power by rural ruling nomenclature of the Ukrainian SSR in the postwar twentieth (1945–1964). The author makes an attempt to pay his attention at violations of the law and abuse of power of the party-state nomenclature in the rural areas of Ukrainian SSR in 1945–1964 is accented in this article. Methods of nomenclature subordination of Ukrainian village under the totalitarian system are shown in the paper. The paper is based on the archival documents. The author comes to the conclusion that state abuse of power created a specific system in the village. It is pointed out that the created system was based on the psychological aspects of fear of people that were victims of the system. In general it formed the common face of the totalitarian state system. It is pointed out that such administrative state system was only an occasion of statemen's monopoly and the lack of social state with laws in the circumstances of totalitarian system turned peasantry into the most unprotected social group.*

Key words: *Ukrainian Soviet Socialist Republic, agriculture, postwar twentieth anniversary, the party-State nomenclature, violation of the law, abuse.*

